

ՊՐՈՖ. ԴՈԿՏ. Ա. Գ. ԱՐԲՆԱՄՅԱՆ

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՔ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ*

եր այսօրվա դասախոսության նյութը, թերթերում տպագրված հայտարարություններին նայելով, պիտի լինե՞ր ժողովուրդի հայ ազատագրական շարժումների մասին», բայց, իրականում, մեր դասախոսությունը սահմանափակ մի շրջանակ է ընդգրկելու—հայ ազատագրական շարժումները 18-րդ դարի առաջին երեք տասնամյակներում միայն:

Դասախոսությանն նպատակը չէ, իհարկե, ներկայացնել ձեզ տվյալ շրջանի շարահասված ամբողջական պատմությունը. այդ շատ մանրամասն և հանգամանորեն տրված է պրոֆ. Եզյանի, պրոֆ. Լեոյի ու այլ պատմաբանների աշխատությունների մեջ: Մեր խնդիրն է լինելու ծանոթացնել ձեզ հայ ազատագրական շարժումների մասին վերջերս հայտնի դարձած կարևոր նորությունների հետ: Սակայն, նկատի ունենալով, որ ունկնդրող հասարակության մեջ կան այնպիսիները, որոնք լավ ծանոթ չեն վերջին դարերի ազատագրական շարժումների պատմության հետ, ուստի և որոշել ենք նոր հայտնագործությունների մասին խոսել հայ ազատագրական շարժումների պատմության ընդհանուր պատմադրի վրա:

* Վերջին տարիներս 18-րդ դարի ազատագրական շարժումների մասին հայագետները հաշտնաբերել են մի շարք արժեքավոր վավերագրեր, որոնց մասին ընդհանուր գաղափար տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում տպագրել պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի Անթիլիասում կարդացած դասախոսության սղագրությունը:— ԽՄՐ.,

18-րդ դարը — հայ ժողովրդի պատմության կարևոր և ճակատագրական նշանակություն ունեցող դարաշրջաններից մեկն է: Այդ դարը, մեր կարծիքով, կարելի է անգամ ազատագրական շարժումների զարթոնքի դար անվանել, զարթոնքի՝ այն իմաստով, որ այս շրջանում է, որ լայն ծավալ են ստանում հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները, նոր ձևավորում է ստանում ազատագրության գաղափարախոսությունը և բազմաշարժար հայ ժողովուրդը, իմաստնացած անցյալի դառը փորձով, սկսում է իր հայացքը որոշակի սևեռել դեպի հյուսիս, դեպի Ռուսաստան և այնտեղից ակնկալում իր ազատությունն ու անկախությունը:

Նյութի այժմեականությունն ու կարևորությունը, կարծում եմ, պարզ է ձեր բոլորի համար:

Շահական Պարսկաստանը և սուլթանական Թյուրքիան, ինչպես հայտնի է, երկարատև պատերազմներից հետո, 1555 թվականին համաձայնության եկան և Հայաստանը բաժանեցին իրար միջև. Հայաստանի արևելյան շրջանները ընկան պարսիկների տիրապետության տակ, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Թյուրքիայի: Այդ համաձայնությունը հետագայում վերահաստատվեց 1639 թվականի պայմանագրով:

Հայ ժողովուրդն իր անցյալի պատմության մեջ շատ վշտեր և դառնություններ է տեսել, բայց դրանցից ամենածանրը, ամենաողբերգականը նա տեսավ 16—18-րդ դարերում՝

պարսկա-թյուրքական բռնակալության արյունոտ ժամանակաշրջանում:

16—18-րդ դարերում հիմնովին քայքայվեցին Հայաստանի գյուղատնտեսությունն ու արդյունագործությունը, և տիրակալների վարած նենգաբաժնի քաղաքականության հետևանքով, հայ ժողովուրդը կանգնեց բացահայտ ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի առաջ:

Ժամանակակից պատմիչները շատ են գանգատվում հայ ժողովրդից վերցվող հարկերի ծանրությունից. հարկերն ավելացել էին կրկնակի, եռակի չափով: Հավաքում էին բազմատեսակ հարկեր՝ բաշ փուլի (գլխահարկ), ով փուլի կամ դուտի փուլի (ծխահարկ), չոփ փուլի (անասնահարկ), դիմի փակի (հավատքի հարկ), ռախտատ (մաքս), բեգյար և այլն և այլն: Հարկահավաքները հաշվի էին առնում հայ աշխատավորության եկամտի բոլոր աղբյուրները և հարկերը գանձում շտեմսված դաժանություններ:

Հարկահանությունից ծանրությունից բացի, ժամանակակից պատմիչները գանգատվում են պարսից և թյուրքերի մեծ ու փոքր պաշտոնյաների կաշառակերությունից: Ըստ պատմիչների վկայության, Հայաստանում պաշտոնավարող պարսիկ և թյուրք պաշտոնյաները վերից վար նշանակվում էին կաշառքով: Կաշառքով նշանակված ամեն մի պաշտոնյայի նպատակն էր լինում քամել ժողովրդին՝ իրեն վերադաս մարդուն տված կաշառքի գումարը կրկնակի, եռակի վերստանալու համար:

Թե ինչ վիճակում է գտնվել հայ գյուղացին այդ ժամանակ, կարելի է պատկերացնել մի նամակից, որը գրել է 1725 թվականի հունիսի 15-ին Հին-Նախիջևանի գյուղերից մի հայ կին Մոսկվայում գտնվող իր որդիներին: Կարդում ենք մի հատված այդ կնոջ նամակից. «Այ Աստուծոյ բանտաք,— գրում է նա,— այս ի՞նչ է մեր քաշում շարաբանքն՝ ո՛չ մեռեալ ենք, ո՛չ կենդանի... ամա՛ն, Աստուծոյ խաթրին համար, եկի՛ք, հասի՛ք: Աստուծոյ շարաթն մին անգամ թաւջի են անում... Քրիստոսի շարաբանքն զմեզ տալիս, այլ իրզը սուրաթ չի մնացել... Ամա՛ն, ամենայն բան գրելն մուսպաթ չի, միթիլ արիք, յիմացիք, այս ինչ կրակ այ վիտանքիս վրայ, այլ գեղ աւաղանլուղ (շենք) չի մնացել, ամենն յէսիր յաղման ին արել (գերի են արել), մնացել այ միայն մեր գեղն, Աստուած փրկի, Տէրն ազատի, սարը քար ասկար կոխած է... Նզն չի կայ, էհտիբար չի կայ, փող չի կայ թէ եզն առնինք, գեղումն տասը եզն չի կայ, ամենն տարած են, կորցրած: Գեղին սոխախները չորս թարֆն ամենն քուշաբանտ է (պաշարված է),

ո՛չ գիշերն ունենք դադար, ո՛չ ցերեկն, չիտակ որ չիպ փուշացել [ենք]:»

Պարսկա-թյուրքական ավատական իրականություն մեջ լայն չափեր էին ընդունել միջավատական կոիվները, որից նույնպես տուժում էր ժողովուրդը: Անդրկովկասի ժողովուրդների համար առանձնապես հարատև սպառնալիք էին ստեղծել թյուրքական դրածո ֆեոդալները Դաղստանում, որոնք հաճախակի հարձակվում էին Անդրկովկասի վրա, կողոպտում էին աղբյուրանական, վրացական և հայկական քաղաքներն ու գյուղերը, գերեվարում բնակչությանը և հեռանում իրենց բնակավայրերը: Տառապանքի թե ինչպիսի՜ աղբյուր էին ստեղծում աշխատավոր բնակչության համար այս ասպատակությունները, որոնք, մեծ մասամբ, կաղմակերպվում էին Թյուրքիայի թելադրանքով, կարելի է պատկերացնել Մսկուրի 12 հայկական գյուղերի բնակչության Վրաստանի Վախտանգ թագավորին ուղած մի դիմումից, որը հրատարակել է պրոֆ. Նվյանը. «ԺԲ (12) գեղ եմք, ԺԲ գեղում տաւար, ձի, գոմէշ չի մնացել, շորեղէն, բղնձեղէն, արծաթեղէն, արկաթեղէն չի մնացել. մեր օղլուշաղի կեցէն (այսինքն՝ հագից) շոր[ն] հանել են, մեր օղլուշաղն մեր ձեռքէն առել են, փշեր ու ցերեկ իւրեանց մօտն է, թէ մեք գնալիս կու տաննք: Գարի, դարման, բրինձ, չալթուք չի մնացել: Մեր տներն] փուլ են ածել, այրել, եկեղեցիք թովլայ են շինել, է՛լ մեզանում սիրաթ չի մնացել, է՛լ մին իբմին չի մնացել, որ մին փող արժենայ...: Մարդկոց վերայ կարմիր միս չի մնացել, շատ թակելէն. անտէր և անձար են մնացել...»:

Մենք չենք ուղում խոսել Թյուրքիայի տղա-յաժողովների մասին (փոքրահասակ տղաներին հավաքում էին, դավանափոխ անել տալիս և ենիչերիների զինվորական զնգերը համալրում նրանցով), Պարսկաստանի աղլկաժողովների մասին (գեղեցիկ աղջիկներին հավաքում էին շահի, խաների և նրանց մոտիկ բարձրաստիճան մարդկանց հարեմների համար), կրոնափոխության քաղաքականության մասին և այլն, որոնց մասին զայրալից խոսքեր ունի գրած անմահ Աբովյանը. «Աղջիկն ասես քաշում էին, տղան ասես տանում, շատ անգամ թյուրքացնում, հավատքից հանում, շատ անգամ էլ գլուխը կտրում, էրում, նահատակում. ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մալը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը, ո՛չ օղլուշաղը»:

Հայ ժողովուրդը, սակայն, ստրկական հնազանդությունը չէ, որ տանում էր իր հարստահարիչների անարգ լուծը. նա հերո-

սակա՛ն պայքար էր մղում իր ազատութեան և քաղաքական անկախութեան համար:

Հայ ժողովրդի համար անհնար էր սակայն միայնակ թոթափել պարսկա-թյուրքական դաժան լուծը, ուստի և հայկական քաղաքական շրջանները հաճախ դիմումներ են կատարում քրիստոնյա պետություններին և խնդրում նրանց՝ օգնելու իրենց՝ դուրս գալու այս ծանր վիճակից:

Այդ դիմումներից ուշադրության արժանի է Հակոբ կաթողիկոս Զոտայեցու դիմումը՝ ուսական Ալեքսի Միխայլովիչ ցարին, որը հայտնաբերել է Ա. Հովհաննիսյանը և հրատարակել «Արարատ» ամսագրի 1915 թվականի № 9—10-ում: Հակոբ Զոտայեցին, իր այս դիմումի մեջ, նկարագրելով հայ ժողովրդի ծանր վիճակը, ցարից խնդրում է՝ որպեսզի նա կարգադրի Պարսկաստանի իր դիվանագետներին՝ ազդելու պարսից կառավարության վրա՝ որպեսզի վերջինս սահմանափակի հայերի նկատմամբ սկսած հալածանքը:

16—17-րդ դարի հայ-ուսական հարաբերությունների պատմությամբ զբաղվող մեր երիտասարդ և շնորհալի պատմաբաններից մեկը՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Ոսկանյանը իր «Հայ-ուսական հարաբերությունները 17-րդ դարում» վերնագրով արժեքավոր աշխատության մեջ, Զոտայեցու նշված դիմումի, ինչպես և 1667 թվականի հայ-ուսական պայմանագրի և պատմական այլ նյութերի ուսումնասիրության հիման վրա եկել է այն եզրակացության, որ հայ-ուսական քաղաքական կապերը սկսում են ո՛չ թե 18-րդ դարում, ինչպես ընդունված է պատմագիտության մեջ, այլ ավելի կանուխ:

Նույն պատմաբանը, պրոֆ. Վ. Պարսամյանի և Տեր-Ավակիմովայի հետ միասին, Մոսկվայի արխիվներից հայտնաբերել և նախանցյալ տարի հրատարակել են 17-րդ դարի հայ-ուսական տնտեսական, կուլտուրական և քաղաքական կապերին վերաբերող մի ծավալուն ժողովածու՝ մոտ 100 վավերագրերով: Այդ ժողովածուն, որ բաղմամբիվ նորություններ է բերում մեր պատմության համար, դժբախտաբար, չի ստացվել այստեղ և դուք ծանոթ չեք նրա հետ:

Մեզ մոտ հայտնաբերված պատմական որոշ տվյալներ վերաբերում են հայ ազատագրական շարժման ակնառվոր ներկայացուցիչ Իսրայել Օրուն:

Իսրայել Օրուն գործունեությամբ մեզ մոտ հանգամանորեն զբաղվել է և այժմ զբաղվում է Ա. Հովհաննիսյանը: Նա գրել է ծավալուն մի աշխատություն, որը կհրատար-

ակվի առաջիկայում: 1945 թվականին մանկավարժական ինստիտուտների ուսանողության համար փոքրիկ մի աշխատություն հրատարակել է դոցենտ Համո Հարությունյանը՝ «Իսրայել Օրի» վերնագրով:

Դուք, անշուշտ, ծանոթ եք Օրուն հետ և գիտեք նրա թափառումների տխուր պատմությունը Արևմուտքում, ինչպես և նրա հիասթափությունը և 1701 թվականին ուսական արքունիքին դիմելը:

Օրին հայ ժողովրդի անունից Պետրոս առաջինին ներկայացրել է մի դիմում, որը պատմական խոշոր արժեք ունի: Ցույց տալու համար հայերի Ռուսաստանից ունեցած ակնկալությունները, ցանկանում ենք փոքրիկ մեջբերում անել այդ դիմումից: «Նկանք մենք այստեղ (այսինքն՝ Մոսկվա), — գրում է նա, — որպեսզի ընկնենք ձեր արքայական մեծության ոտները և մեզ այստեղ ուղարկողների կողմից խնդրենք ողորմություն՝ օգնելու մեր խղճով ժողովրդին, որ սաստիկ տանջվում է անհավատների բռնության տակ: Չենք կասկածում, որ ձեր արքայական մեծությունը հայտնի է, որ հայոց երկրում սրանից առաջ, հին ժամանակներում, եղել են թագավորներ և քրիստոնյա իշխաններ, բայց հետո, նրանց անմիաբանության պատճառով տեղի ունեցավ այն, որ հայոց այդ ամբողջ թագավորությունը ընկավ անհավատների լծի տակ: Նվ ինչպես Աղամի որդիները հուսով սպասում են Մեսիայի գալըստյան, որ պիտի ազատեր նրանց հավիտենական մահից, այնպես էլ այս խեղճ ժողովուրդը միշտ ապրել է և այժմ ապրում է այն հույսով, թե օգնություն կստանա ձեր արքայական մեծությունից...»:

Պետրոս Մեծը խոստացավ Իսրայել Օրուն՝ օգնել հայ ժողովրդին ազատագրվելու, սակայն այդ հնարավոր չէր անմիջապես իրագործել, որովհետև Ռուսաստանը այդ ժամանակ կովի մեջ էր Շվեդիայի հետ: Բայց, այնուամենայնիվ, Պետրոս Մեծը անհրաժեշտ նախապայտրաստական աշխատանքներ ձեռնարկեց. 1707 թվականին, ինչպես հայտնի է, նա Իսրայել Օրուն, 50 հոգուց բաղկացած շքախմբով, ուղարկեց Պարսկաստան որպես դեսպան: Օրուն հանձնարարված էր մոտից ուսումնասիրել Անդրկովկասի քաղաքական վիճակը, պարզել կարևոր ստեղծել տեղի հայ, վրացի և ադրբեջանական շրջանների հետ, որը հաջողությամբ կատարեց նա: Հայտնի է ձեռք Օրուն վախճանը — նրա մահը Աստրախանում 1711 թվականին՝ իր փալիսյաժած երազների իրագործումը շտեմած:

Օրուն վերաբերող մի քանի արժեքավոր վավերագրեր հայտնաբերել և հրատարակել

է Ա. Հովհաննիսյանը իր «Հայկական օրիենտալիստիկ ծագումը» աշխատության մեջ: Օրուն վերաբերող երկու վավերագրեր, ճիշտ է՝ երկրորդական արժեքի, հայտնաբերել և հրատարակել ենք մենք «Էջմիածին» ամսագրի 1950 թվականի № 11—12-ում: Այդ վավերագրերից մեկը— 1704 թվականի փետրվարի 2-ին Օրուն՝ արտասահման մեկնելու նախօրյակին Պետրոս Մեծի արքունիքին ուղղված դիմումն է, ուր նա հայտնում է, որ իր բացակայության ժամանակ իրեն ներկայացուցիչ է նշանակում Մինաս վարդապետին, որը պաշտոն ունի միջնորդի դեր կատարել Հայաստանից եկած սուրհանդակների և կառավարության միջև: Իսկ մյուս վավերագիրը— 1710 թվականի սեպտեմբերի 10-ին Նիսից ուղարկված կազմված արձանագրությունն է՝ իր շքախմբի անդամ կապիտան Վիշտոկին դատելու կապակցությամբ: Հետաքրքիրն այն է, որ այդ արձանագրության տակ ստորագրել են Գանձասարի նսալի կաթողիկոսը, Ուղինների Նդիշ վանքի վանահայր Հովհան վարդապետը և այլ անձինք, որոնք գնում էին Պետրոս Մեծի մոտ՝ որպես կենդանի վկաներ՝ արտահայտելու հայ ժողովրդի զգացմունքները և ակնկալությունները, բայց կես ճանապարհից հետ էին վերադառնում:

Իսրայել Օրուն մահվանից հետո, նրա սկզբած գործը, ինչպես հայտնի է, շարունակեց նրա գործակից Մինաս վարդապետը՝ թեպետ ո՛չ այնպիսի սրտցավությամբ և գաղափարական նվիրվածությամբ, ինչ Օրին:

Հայտնաբերված մի շարք փաստաթղթերից երևում է, որ Մինաս վարդապետը գործուն մասնակցություն է ունեցել հայ-ռուսական հարաբերությունների մեջ: Նա հատուկ սուրհանդակներով միջոցով, պարբերաբար, տեղեկություններ է հավաքել Հայաստանում և հաղորդել ցարական արքունիքին: Մինաս վարդապետը երկար ժամանակ հանդիսացել է ռուսական արքունիքի խորհրդատուն հայկական հարցում:

Մինաս վարդապետի գործունեության մասին ուշագրավ վավերագիր է նրա 1725 թվականի օգոստոսի 19-ին (Պետրոս Մեծի մահվանից հետո) գրած զեկուցագիրը ցարական արքունիքին, որը հրատարակել ենք մենք «Էջմիածին» ամսագրի 1950 թվականի № 11—12-ում:

Մինաս վարդապետն իր այդ զեկուցագրում նշում է, որ պարսկա-թյուրքական իշխանությունները թշնամացել են հայերի հետ, որովհետև իմացել են, որ հայերը բանակցել են ռուսական արքունիքի հետ և իրենց հպատակությունն են հայտնել նրան: «...Ամենայն կողմանէ իմացել են, որ հայքն

մեծ թագաւորի շքի տակումն են,— գրում է նա,— և հիմիկս այլազգիքն ամէն կողմանէ կուի գալիս են մեր ազգի վրայ, շատ նեղութիւն քաշում են թիւրքից և ամենայն այլազգեաց»:

Ըստ Մինաս վարդապետի տեղեկության, շնայած հայերը հերոսաբար դիմադրում են պարսկա-թյուրքական հարստահարչներին, բայց քանի որ չունեն զանձատուն, զինանոց, ուստի և չեն կարող մինչև վերջ դիմադրել թշնամու կազմակերպված բանակներին: Մինաս վարդապետը գտնում է, որ ռուսական արքունիքը ջանք չպիտի խնայի հայ և վրաց ժողովուրդներին աջակցելու և հովանավորության տակ պահելու համար: «Եթէ այն երկու ազգն ձեռաց գնան, նախազգուշացնում է նա,— այլ յետոյ հնարք չէ տնջութիւն լինի»:

Նրա կարծիքով, եթե ռուսական զորքերը հարավում աջակցեն հայերին և վրացիներին, դրանով նրանք կամրացնեն Ռուսաստանի հարավային սահմանը, և Ռուսաստանը ո՛չ մի վտանգ չի ունենա ո՛չ ծովից և ո՛չ ցամաքից:

Մինաս վարդապետն իր այդ զեկուցագրում հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդել Գիլանի հայկական կամավորական զորամասի կազմման մասին: Նրա տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանի զանազան շրջաններից այստեղ են գալիս եղել կովի ընդունակ հայ տղամարդիկ՝ գենք վերցնելու և թշնամու դեմ կռվելու համար: «Եւ իւրեանց մահն չեն ափսոս գալիս, որ լինի Աստուծով, յաղթեն զդուշմանն»:

Մինաս վարդապետն այնուհետև խնդրում է արքունիքից հայերին քաջալերական մի հրովարտակ ուղարկել, որովհետև նրանք կլսեն Պետրոս թագավորի մահը, շատ տրտմոթիւն կու լինի նոցա, կու յուսահատին», և գտնում է, որ պետք է այնպես անել, որ «լուսայհողի թագաւորին խոստացեալն և անշափ աշխատանքն զուր չէ կօրի»:

18-րդ դարի ազատագրական պայքարի պատմության համար բացառիկ արժեք ունեն նորահայտ այն վավերագրերը, որոնք վերաբերում են Գանձակի ճակատամարտին, որ տեղի է ունեցել 1723 թվականի սեպտեմբեր ամսում հայ, ադրբեջանցի և վրաց ժողովուրդների միացյալ ուժերի և

թյուրքական բանակի միջև: Այդ կարևոր իրադարձության պատմական վավերագրերը հայտնաբերել է երիտասարդ պատմաբան Ռաֆիկ Աբրահամյանը և հրատարակել հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագրի» 1953 թվականի № 6-ում:

Ռ. Աբրահամյանի հրատարակած հոդվածից երևում է, որ թյուրքական բանակը 1723 թվականին խնդիր է ունեցել գրավել Անդրկովկասի ստրատեգիական կարևոր հանգույց Գանձակ քաղաքը և դարձնել այն ռազմական ճամբար՝ դուրս գալու ընդդեմ Կասպից ծովի ափերը շարժվող ռուսական բանակի: Թյուրքական կազմակերպված 70.000-անոց հսկա բանակը այդ նպատակով հարձակվել է Գանձակի վրա: Տեղի հայադրբեջանական բնակչությունը, ստանալով Սղնախների հայկական զորքերի և վրաց զորքի օգնությունը, հերոսական դիմադրություն է ցույց տվել: Կռիվը տևել է 18 օր: Անդրկովկասի երեք ժողովուրդները ո՛չ միայն կարողացել են քաջաբար պաշտպանվել, այլև հակահարձակման են անցել, ջարդել են թյուրքական բանակը և խայտառակ փախուստի մատնել թշնամիներին:

Գանձակի ադրբեջանական քաղաքական ղեկավար անձինք Պետրոս Մեծին հասցեագրված իրենց նամակում գրել են, «Ձերդ արքայական արեգնափայլ մեծությանը զեկուցում ենք այն մասին, որ թյուրքական սուլթանը խախտելով նախկինում գոյություն ունեցող խաղաղության պայմանագիրը, առանց որևէ պատճառի և օրինական իրավունքի, Գանձակի և Ղարաբաղի շրջանները գրավելու նպատակով, մեզ վրա էր ուղարկել 70.000 զորաբանակ մի քանի փաշաների հրամանատարությամբ՝ մեզ ոչնչացնելու, մեր բնակարանները ավերակ դարձնելու, մեզ մեր տներից դուրս անելու և Ռուսաստանի վրա շարժվելու նպատակով:

Բայց մենք, ձեր հավատարիմ ծառաները, ամենակարող Աստուծու օգնությամբ և տեղիս լուսափայլ բարձրյալ բեկլարբեկի (այսինքն՝ վրաց Մահմադ-ղուլի խանի) աջակցությամբ, գրոհեցինք և զլխովին ջարդեցինք նրանց, այդ մշտական անազնիվ և պորտաբույծ մարդկանց, շատերին կոտորեցինք: Ուլքեր կենդանի մնացին՝ մեր երկրից դուրս վճռեցինք»:

Մի այլ զեկուցագրում Գանձակի ադրբեջանցի և հայ մի խումբ մարդիկ ռուսական արքունիք ուղարկած իրենց համախոսականում հավաստիացնում են Պետրոս Մեծին, որ տեղի բնակիչները «Ձեր մեծության բարեկամներ են և շարամիտ թյուրքերի թըշնամիները. մենք թյուրք սուլթանի հրահանգները երբեք չենք կատարում և խույս

ենք տալիս նրանից: Ի՞նչ որ հրամայեք՝ պատրաստ ենք կատարելու»:

Գանձակի ճակատամարտի մասին երիտասարդ պատմաբան Ռաֆիկ Աբրահամյանի հայտնաբերած այս և մի շարք այլ վավերագրեր պատմական մեծ արժեք ունեն Անդրկովկասի մեր երեք բախտակից ժողովուրդների պայքարի սլաոմություն համար ընդդեմ օտարերկրյա նվաճողների:

Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների պատմության համար Հայրենի երկրում հրատարակված սկզբնաղբյուրներից կարևոր է 18-րդ դարի մատենագիր Աբրահամ Երևանցու «Պատմություն պատերազմացն» աշխատությունը, որը ժամանակին հայտնաբերել էր Լեոն, բայց չէր կարողացել լույս ընծայել, և հրատարակվեց այն 1938 թվականին ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի կողմից:

Աբրահամ Երևանցու պատմության մեջ պատմական մեծ արժեք ունի այն տեղեկությունը, որ վերաբերում է Երևանի բնակչության 1724 թվականին թյուրքական բանակին ցույց տված դիմադրությանը:

1724 թվականի գարնանը, ըստ Աբրահամ Երևանցու նկարագրության, թյուրքական մի խոշոր բանակ հարձակվեց Երևանի վրա և պաշարեց այն: Տեղի բնակչությունը քաջաբար պաշտպանեց քաղաքը: Թյուրքերը հաջողություն չունենալով, փոխեցին իրենց բանակի հրամանատարը, օգնության ուղարկեցին Պարսկաստանի և Վրաստանի իրենց բանակները, և երկու ամիս պաշարելուց հետո միայն կարողացան փշրել տեղացիների համառ դիմադրությունը և մտնել քաղաք՝ «...Եւ այնչափ եղև հեղումն արեան,— գրում է Աբրահամ Երևանցին,— մինչև կարմրանալ Զանգու գետոյն և երկրին, որ առ գետովն. և հոտ արեանց և դիականց կոտորելոցն զքաղաքն բովանդակ մինչև ի հեռաւոր տեղիս լցին: Եւ առաւ քաղաքն յօթներորդում աւուր ամսեանն յունիսի, յամին 1173 հայկազեանս թուականի (1724 թ.): Կոտորեցան զօրքն հայոց ի սուր սուսերի և գետահեղձ եղեն բազումք ի նոցանէ...»:

Նորահայտ վավերագրերից երևում է, որ Երևանի հերոսական պաշտպանությունից պակաս չի եղել նույն թվականի ապրիլ—մայիս ամիսներին Լոռիի պաշտպանությունը թյուրքական բանակից:

Լոռիի այդ մարտի մասին կցկտուր տեղեկություններ պահվել են երկու վավերագրում— Գյուլիստանի ծալի և Սարգիս յուզբաշինների ցարական արքունիք ուղարկած 1724 թվականի հունիսի 5-ին գրված զեկուցագրում և Կախեթիայի թագա-

վոր Կոստանդինի ներկայացուցիչ իշխան Ռոզեպի Մոսկվայում, Արտաքին գործերի կոլեգիայում արած հայտարարության մեջ, Նսայի և Սարգիս յուզբաշինները, խոսելով Թիֆլիսի թյուրքական բանակի մասին, գրել են. «Նույնպես, եթե կրարհաճեք Թիֆլիսից տեղեկություն իմանալ, որոշ քանակությամբ զորք նստած է քաղաքում: Եվ [թյուրք] հրամանատարը իր հետ վերցրեց որոշ թվով զորք և գնաց Լոռի քաղաքի վրա: Եվ նա կանգ է առել. չի կարողանում վերցնել»:

Իսկ իշխան Ռոզեպը 1724 թվականի հունիսի 4-ին Մոսկվայում, Արտաքին գործերի կոլեգիայում հայտարարել է. «Թյուրքները շատ օրեր է, ինչ կանգ են առել, բայց չեն կարողանում [Լոռին] վերցնել: Եվ երեք անգամ թյուրքները այս [քաղաքի] բնակիչներից պարտություն են կրել»:

Դժբախտաբար, մեզ չեն հասել քաջարի լուսեցիների թյուրքական բանակին ցույց տված դիմադրության մանրամասնությունները և ղեկավարների անունները, քաջեր, որոնք երեք անգամ պարտության են մատնել թյուրքական կազմակերպված բանակին:

Վերջին տարիներս նոր հայտնաբերված նյութերի ղգալի մասը կապված է Պետրոս Մեծի պատվիրակ (էլչի) հայազգի Իվան-Կարապետի գործունեության հետ:

Իվան-Կարապետի մասին որոշ փաստեր պատմագիտության հայտնի էին վաղուց, դեռևս պրոֆ. Նյլանի հրատարակությունից: Նրա մասին, Պետրոս Մեծի հայ ժողովրդին ուղղված հրովարտակը 1723 թվականին Մոսկվայից Հայաստան բերելու կապակցությամբ, բավականին ընդարձակ խոսել է պրոֆ. Լեոն իր Պատմության երրորդ հատորում: Սակայն Իվան-Կարապետի գործունեությունը բազմակողմանիորեն պարզվեց վերջերս, երբ Մոսկվայի պետական արխիվներում հայտնաբերվեցին նրա գործունեությանը վերաբերող ամբողջական գործերը: Պարզվեց, որ նա հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ պակաս անձնավորություն չի եղել, քան Իսրայել Օրին:

Հայտնաբերված այդ նյութերի մասին մենք հատուկ հաղորդում ենք տալել «էջմիածին» ամսագրի 1946 թվականի փետրվար-մարտ համարում՝ «Նոր վավերագրեր Պետրոս Մեծի ժամանակաշրջանի հայ-ռուս բարեկամական հարաբերությունների մասին» վերտառությամբ: Իսկ անցյալ տարի, Իվան-Կարապետի գործունեության հետ առնչվող վավերագրերի մեծ մասը, մենք հրատարակեցինք մեր «Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» խորագրով

աշխատության հավելվածի մեջ, որն ստացվել է այստեղ և ծանոթ է ձեր շատերին:

Նշված վավերագրերը՝ Իվան-Կարապետի ռուսական արքունիքին Անդրկովկասից ուղարկած ղեկուցագրերն են, նրա նամակագրությունը Անդրկովկասի քաղաքական աչքի ընկնող անձնավորությունների հետ, Համառոտակի ուղում եմ կանգ առնել այն նորությունների վրա, որոնք բերում են նշված վավերագրերը մեր պատմագիտությանը:

Վավերագրերից երեւում է, որ Իվան-Կարապետի գլխավոր խնդիրը Ղարաբաղում եղել է ծանոթացնել տեղացիներին Պետրոս Մեծի հրովարտակի հետ և հպատակության կրթնագրեր վերցնել նրանցից:

Պատվիրակը Ղարաբաղ ժամանելուց անմիջապես հետո, Գանձասարի վանքում ժողով է գումարել և հանդիսավոր իրադրության մեջ կարդացել հրովարտակը: Տեղացիները սիրահոժար ընդունել են ռուսական հպատակությունը և ստորագրություններ տվել, որ իրենք հանձն են առնում հավատարիմ քաղաքացիներ լինել:

Իվան-Կարապետը ժամանելուց հետո, Նսայի կաթողիկոսը, Ավան յուզբաշին և մեկը Թամրազը նամակ են գրել Պետրոս Մեծին և հայտնել նրան, որ Իվան-Կարապետը հասել է Ղարաբաղ, և նրա ուղարկած հրովարտակն ընդունել են մեծ ուրախությամբ, պիսիների վրա, իբրև «յԱստուծուց առաքնալ ողորմութիւն և խնամք»:

Որպես «նորընծա» հպատակներ, նրանք նմանապես հայտնել են, որ չնայած իրենք չորս կողմից շրջապատված են զորեղ թըշնամիներով, բայց առ այժմ ի վիճակի են քաջությունը պաշտպանվել, և սպասում են այն երջանիկ օրվան, երբ թագավորի զորքերը կմոտենան իրենց սահմաններին և իրենք ընդառաջ կգան և հավատարմությամբ կծառայեն նրան: Ըստ որում, հպատակության գրեր է տվել ո՛չ միայն Ղաղաբաղի, այլև Դեղարքունիքի քաղաքական ղեկավար շրջանը ևս, որոնց ընագրերը և ռուսերեն թարգմանությունն այժմ պահվում են Մոսկվայի արխիվներում:

Արխիվում հայտնաբերվել են Ղարաբաղի քաղաքական շրջանի կողմից ստորագրված և Պետրոս Մեծի պատվիրակին տրված հպատակության մի քանի գրեր: Ձեզ որոշ պատկերացում տալու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում բերել Դիզակի և Վարանդայի ղեկավար շրջանի տված հպատակության գիրը. «Պատճառ գրոյս այս է, որ թվին Փրկչին 1724, յունվար ամսին շորսումն, մեք՝ Հայոց երկրիս, որ է Դիզակոյ և Վարանդոյ երկրիս ուղբաշէքս, և մեք մեր թամամիյ մեծով և փոքրով, վարդայպետով և քահանայիւք, մեկիւքով և քողխողէքով, քէվիսով և ըռայաթով,

Թամամի մեր ասկարօսւս, ներքոյ գրեալքս մեր կամօքն և մեր յօժարութեամբն ծառայ դարցանք վերոյգրեալ մեծին արքային, որ էս թարեղէն մինչի գալուստն Քրիստոսի կամք ներքոյ հրամանին, որ ինչ որ մեր թագաւորն մեզ հրաման առի, ուր հրամանն կատարեմք: Եւ եթէ ինչ որ հրաման առի, հրամանն կատարեմք ոչ, դառնամք, և թէ խաբեմք, մեր գլուխըն և մեր ապրանքըն թագաւորին լինի, առաջի Աստուծոյ թագաւորն անպարտ լինի և մեք պարտական լինեմք: Հաւատարմութեան այս գրի տակ իրենց ստորագրութիւններն են դրել Ավան և Միրզա յուզբաշինները և 18 այլ մեկիքներ:

Այսպիսով, պարզվում է, որ ռուսական զորքերը դեռ հայկական շրջանները չմտած, հայ քաղաքական շրջանները ռուսական հպատակութիւն վէին ընդունել և երդմնագրեր տվել այդ առթիւ:

Վավերագրերից երևում է, որ սկզբնական շրջանում պատմիրակին չի հաջողվել հպատակութեան հավատարմագիր վերցնել Զարաբրթի և Գյուլիստանի մեկիքներից: Իր գեկուցագրերում պատմիրակն առանձնապես շատ է գանգատվում մեկիք Բաղրից, որը, նրա ասելով, կապված է պարսկական արքունիքի հետ և անվերջ մատնութիւններ է անում: Այդ դավաճան մեկիքը, ըստ պատմիրակի մի հաղորդագրութեան, տարիներ առաջ, հյուրասիրութեան պատրվակով, իր տունն է հրավիրել Ղարաբաղի աչքի ընկնող 55 մեկիքների, բոլորի գլուխը կտրել և ուղարկել պարսից արքունիք, որպես պարսից պետութեան դավաճանների: Վերջ ի վերջո, պատմիրակին հաջողվել է այս դավաճան մեկիքին, ինչպես և Ղարաբաղի մյուս չհնազանդվող մեկիքներին և յուզբաշիններին հնազանդութեան բերել և հաշտեցնել իրար հետ:

Պետրոս Մեծի պատմիրակը հաստատվելով Ղարաբաղում, աշխատել է իրար մոտ բերել և հաշտեցնել ոչ միայն հայ մեկիքներին և յուզբաշիններին, այլև հայ, վրացի և ադրբեջանցի քաղաքական անհամերաշխ շրջանակները: Նա փորձել է կապ ստեղծել Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի ծավալված ազատագրական շարժումների միջև:

Այդ տեսակետից պատմական բացառիկ արժեք ունի Մոսկվայի արխիվներում հայտնաբերված վավերագրերից մի պայմանագիր, որը կնքվել է Ղարաբաղի հայ մեկիքների և Գանձակի քաղաքական ղեկավար շրջանի միջև: Ըստ այդ պայմանագրի, եթե թյուրքական զորքերը հարձակում գործելու լինեն Գանձակի վրա, հայ մեկիքները պարտավորվում են օգնութեան հասնել Գանձակի ադրբեջանցիներին, և, հակառակը, եթե թյուրքերը հարձակվելու լինեն Ղարաբաղի հայերի վրա, ապա Գանձակի ադրբեջանցի-

ները պարտավորվում են օգնութեան հասնել հայերին: Պայմանագիրը հասել է երկու լեզվով՝ ֆարսերեն և հայերեն: Կարդում ենք պայմանագրի հայկական տեքստը:

«Պատճառ գրոյս այս է, որ թիւն Փրկչին 1724 մարտի ամսի ԻԱ-ումն (21-ին) մեք Ղարաբաղի հայոց երկրի ազգս, կարապետով, մեծով և փոքրով, ուզբաշով, մէլիքով, քէվխով և քաղխուղէքով, մեզ վաքի և արխարար արարին[ը] էլլի Իվան Կարապետին, որ թէ մեր մէջն և գանջեցոց մէջն մինը զմինոյ հետ զոշմանութիւն ունինք, շուն էլլի բէկն արդ արարինք: Էլլի բէկն գիր էր գրէլ Գանջու մեծի և փոքրին վերէն և Գանջոյ եղեալ մեծ և փոքր[ն] գիր ին գրէլ էլլի բէկին՝ թէ մեք էլ թագաւորին ծառայ անք և թարէ անք: Էտ շահտան ես՝ Սաալի կաթողիկոսս, և ես՝ Ներսէս կաթողիկոսս, ես՝ Ավան ուզբաշիս, և ես՝ Միրզա ուզբաշիս, և ես՝ Թարխան ուզբաշիս, և ես՝ Բաղի ուզբաշիս, և ես՝ Սարգիս ուզբաշիս, և ես՝ Աբրալամ ուզբաշիս, և ես՝ մէլիք Թամրազըս, և ես՝ մէլիք Բաղդըս, և ես՝ մէլիք Գրիգորըս, և ես՝ մէլիք Դանելըս, և ես՝ մէլիք Նկանըս, մեր թարուն թալեղօսւս, քէվխով և քաղխուղօս, մեծով և փոքրով, էս գիրս տվինք էլլի բէկ Իվան Կարապետին էս ջահտան, որ էլլի բէկն մեզ գանջեցոց հետ բարըշացնի, որ մինը զմինոյ հետ սէր մօհմաթ առենք և մինը զմինոյ քօմակ առենք: Եւ էս ըլթգամս էլ տվինք էլլի բէկին, որ թէ գանջեցոց վերէն, թէ օսմանլուի և թէ լակղոյ դօշուն գայ, մեր հայոց ազգըս, թամամի վերոյգրեալքս, գնանք գանջեցոց քօմակ, շուն Գանջայ էլ մեր թագաւորին թարէ ալ (այսինքն՝ Պետրոս Մեծին հպատակ է): Եւ թէ մեզ վերէն օսմանլու կամ լազգի գայ, գանջեցիք գան մեզ քօմակ: Եւ թէ մեր հայոց ազգըս գանջեցոց խաբենք, գնանք ոչ քօմակ, և թէ գանջեցոց խաբենք, կամ գանջեցոց մին մարդի, կամ շատ փոքր բռնենք, կամ սպանենք, կամ թալանենք, մեր գլուխըն և մեր ապրանքըն թագաւորին լինի»:

Անդրկովկասի բախտակից երեք ժողովուրդները իրենց դարավոր պատմութեան ընթացքում հաճախ են ձեռք-ձեռքի տված հանդես եկել օտար նվաճողների դեմ և, հարկավոր դեպքում, կնքել փոխօգնութեան դաշնագրեր: Սակայն այդ դաշնագրերից և ո'չ մեկը մեզ չի հասել: Այս միակ պայմանագիրն է, որ հասել է մեզ և, այս տեսակետից, այն պատմական բացառիկ արժեք ունի:

Այսպիսով, պատմիրակը Ղարաբաղում գտնված առաջին օրերից, ամեն կերպ աշխատել է Անդրկովկասի անհամերաշխ քաղաքական շրջանակներն իրար մոտ բերել, հաշտեցնել և միասնական քաղաքական ու-

ժեղ բռնացք ստեղծել ընդդեմ պարսկական և թյուրքական սպառնալիքի:

Ղարաբաղի հայ մելիքական թշնամական շրջանը հաշտեցնելուց հետո, պատվիրակը մեծ աշխատանք է տարել նաև կազմակերպելու տեղի ղինված հայկական ուժերը, որոնց թիվը, ըստ պատվիրակի տեղեկության, հասել է մինչև 40.000-ի:

Պետրոս Մեծի պատվիրակը, ինչպես երևում է, խնդիր է ունեցել զբաղվել ոչ միայն Ղարաբաղով, այլև բուն Հայաստանով՝ կազմակերպելու այնտեղի հայությունը ևս: Պատվիրակը առաջին հերթին աշխատել է պարզել Հայաստանի քաղաքական վիճակը. նա այդ նպատակով հատուկ սուրհանդակներ է ուղարկել Երևան և Հայաստանի մյուս շրջանները:

Իվան-Կարապետի հետ կապված և բուն Հայաստանին վերաբերող նորահայտ վավերագրերից ուշադրության արժանի է էջմիածնի կաթողիկոսական տեղակալ Հովասափ վարդապետի 1724 թվականի մարտի 13-ի նամակը՝ հասցեագրված Ղարաբաղի մելիքներին, որը հանձնվել է պատվիրակին, իսկ վերջինս ուղարկել է այն Պետրոս Մեծի արքունիքին: Այդ նամակում Հովասափ վարդապետը մելիքներից խնդրում է հաղորդել իրեն Ռուսաստանից Ղարաբաղ պատվիրակ գալու լուրի հավաստիությունը:

Հովասափ վարդապետի այս նամակը պատմական կարևոր նշանակություն ունի այն տեսակետից, որ որոշակի պատասխան է տալիս այն հարցին, թե քաղաքական ինչ կողմնորոշում է ունեցել այդ ժամանակ պատմական Այրարատի բնակչությունը: «Առհասարակ,— գրում է նա,— թե՛ մեր, թե՛ սոցա (այսինքն՝ տեղի ադրբեջանցիների) ակնկալությունն հիւսիսայինն է, նորա գալուստեանն և ճանապարհին են սպասում: Ղապուկ են հիւսիսայնոց գալստեանն, այլոց նման չեն համարում... Սոքա այլոց ակնկալություն չունին: Նամակագիրը ցանկություն է հայտնում, որ ռոցա (այսինքն՝ հյուսիսայինների) օգնությունն և գալուստն շուտով լինի, քանի որ թշնամեաց ձեռն չեմք մատնվել, գերի և աւար չեն հարկաներ, շուտով գայցեն, մեզ այցելություն և ազատություն լիցի»:

Իվան-Կարապետը Արևելյան Հայաստանի մասին մանրամասն տեղեկություններ հավաքելուց հետո, հայտնել է Պետրոս Մեծին և վստահացրել, որ «Հայոց ազգն հրամանոցդ գլուխ կտան», այսինքն՝ հայ ժողովուրդը իր հպատակությունն է հայտնում, միայն խնդրում է շուտափույթ օգնություն ուղարկվի:

Պատվիրակի զեկուցագրից երևում է, որ նա ցանկացել է անձամբ գնալ Երևան, էջ-

միածին, սակայն այդ նրան չի հաջողվել, որովհետև թյուրքական բանակը, ինչպես հայտնի է, 1724 թվականի գարնանը հարձակման անցավ և Երևանը, երկու ամիս հերոսական պաշտպանությունից հետո, ընկավ թյուրքերի ձեռքը:

18-րդ դարի հայ ազատագրական շարժումների պատմության մասին հայտնաբերված նյութերից արժեքավոր են առանձնապես այն վավերագրերը, որոնք վերաբերում են Սյունիքի ազատագրական շարժումներին և նրա քաջարի ղեկավարին՝ մեր ազգային հերոս Դավիթ-բեկին:

Անշուշտ դուր ծանոթ եք Բաֆֆու «Դավիթ-բեկ» պատմական վեպի և ազգագրագետ Ն. Լալայանի Դավիթ-բեկի մասին «Ազգագրական հանդէս»-ի 12-րդ գրքում տպված աշխատության, ինչպես և Լեոյի «Հայոց պատմության» 3-րդ հատորի հետ:

Հայրենի մեր գիտնականներից Սյունիքի ազատագրական շարժումով հանգամանորեն զբաղվել է պատմական գիտությունների թեկնածու Արմենակ Միրզոյանը իր «Հայ ազատագրական շարժումները Սյունիքում» խորագրով մենագրության մեջ, որը հրատարակվել է Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի աշխատությունների 2-րդ հատորում 1950 թվականին (էջ 99—191): Այնուհետև, Սյունիքի ազատագրական շարժումների և Դավիթ-բեկի մասին ուսումնասիրություններ են հրատարակված պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկի և մեր կողմից:

Նորահայտ նյութերից պարզվում է, որ Պետրոս Մեծի պատվիրակ Իվան-Կարապետը գալով Ղարաբաղ, աշխատել է կապ ստեղծել Սյունիքի հետ, և 1724 թվականի ապրիլի 15-ին անձամբ է այցելել Սյունիք: Նա Սյունիք է գնացել Ղարաբաղի Հայկական զորքով և ղեկավարել Նախիջևանի պարսիկ խանի և Բարգուշատի սուլթանի դեմ տեղի ունեցող կռիվները: Սյունիքից վերադառնալիս պատվիրակը հատուկ զեկուցագիր է ուղարկել ռուսաց արքունիք իր ճանապարհորդության մասին, որը հայտնաբերված է և հրատարակված:

Պատվիրակի այդ զեկուցագրից երևում է, որ նա Սյունիք գնալիս իր հետ տարել է Պետրոս Մեծի հրովարտակը՝ հայ ժողովրդին իր հովանավորության տակ վերցնելու մասին և ցույց տվել տեղացիներին: Այստեղ ևս, ինչպես Սղնախներում, հայերը սիրահոժար իրենց հպատակությունն են հայտնել ռուսաց արքունիքին: «Նւ ես թագաւորին ուքազն նշանց տվի,— գրում է նա վերև հիշված զեկուցագրում,— կարդացին, ոխը միաբերան

ասում ան թէ, մեր թագաւորին ծառայ անք» (այսինքն՝ թագաւորին հպատակ ենք)։

Այս վավերագիրը պատմական մեծ արժեք ունի։ Խնդիրը նրանումն է, որ անցյալում Սյունիքի ազատագրական շարժումը կտրուկաժ, մեկուսացված ձևով էր ներկայացվում Ղարաբաղի և Հայաստանի մյուս շրջանների ազատագրական շարժումներից։ Մեզ հայտնի չէին նաև Պետրոս Մեծի հրովարտակը բերելու և այլ փաստեր, որոնք հայտնի են դարձել այժմ։

Նորահայտ վավերագրերը լուսաբանում են մինչև այժմ մոլթ բազմաթիվ հարցեր և։ Այսպես, մեր պատմագիրներից ոչ ոք չի հետաքրքրվել այն հարցով, թե Դավիթ-բեկի գործը ո՞րտեղից էր ստանում իր հրազենը։ Ռուսական հրամանատարության Թավրիզից ստացած մի հաղորդագրությունից երևում է, որ սյունեցիներն իրենց հրազենը ստանալիս են եղել Թավրիզից, և մի անգամ, 30 սյունեցի, Թավրիզից արձիճ և վառող տանելիս, բռնվել են պարսիկ իշխանության կողմից և պատժվել։

Իվան-Կարապետի ռուսական արքունիք ուղարկած հայատառ ռուսերեն զեկուցագրերից մեկի մեջ արժեքավոր տեղեկություն է պահվել Դավիթ-բեկի 1725 թվականին Սյունիք արշավող թյուրքական բանակի դեմ տարած հաղթանակի մասին։ Այդ տեղեկությունը, ծածկագրելու նպատակով, գրված է հայատառ ռուսերեն։ Այնտեղ հետևյալն է ասված. կարդում ենք տեքստի հայերեն թարգմանությունը. «Դավիթ-բեկն... այժմ ապրում է Ղափանի երկրում, այնտեղի հայերին հավաքել է իր շուրջը։ Թյուրքերը հարձակվել են. Դավիթ-բեկը ճակատամարտ է տվել և նրանցից շատ մարդկանց կոտորել։ Ի դեպ, նոր տրվյալները գալիս են լիովին հաստատելու պատմական այն տեղեկությունները, որը հաղորդել է Դավիթ-բեկի անանուն պատմիչը, որի համաստիությունը շուրջ անտեղի կասկածանքներ են եղել հայագիտության մեջ։

Սյունիքի ազատագրական շարժումների մասին արժեքավոր և Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի «Տեղեկագրի» № 3-ում տպագրված մի վավերագիր, որը Սյունիքի ռազմական ղեկավար շրջանի 1726 թվականին գրած դիմումն է ռուսական արքունիքին՝ օգնություն ուղարկելու մասին։ Այդ դիմումի տակ ստորագրել են Սյունիքում գործող բոլոր աչքի ընկնող ռազմական ղեկավարները։ Բացակայում է Դավիթ-բեկի ստորագրությունը։ Վավերագրի հրատարակիչը՝ դոկտ. Պ. Հարությունյանը, Դավիթ-բեկի ստորագրության բացակայության հիման վրա եզրակացրել է, որ իբր թե Դավիթ-բեկը մինչ այդ մահացել էր։ Նրա կարծիքով, անախրոնիզմ գոյություն ունի նաև Մխիթար

սպարապետի մահվան տարեթիվի մեջ—նա մահացել է ոչ թե 1730 թվականին, այլ 1728 թվականին։ Դոկտ. Պ. Հարությունյանի այս եզրակացությունը դեմ համոզեցուցիչ փաստերով հանդես եկավ պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Միրզոյանը «Տեղեկագրի» հաջորդ համարներից մեկում և մերժեց այդ անհիմն եզրակացությունը։

Եվ, վերջապես, Դավիթ-բեկի անձնավորությունը վերաբերող նորահայտ վավերագրերից արժեքավոր է նրա թոռան՝ փոխգնդապետ Ստեփանոս Դավուդովի համար Գրիգորիոսյանի մագիստրատի կազմած տեղեկանքը՝ նրան ազնվականական կոչում շնորհելու մասին։ Գրիգորիոսյանի մագիստրատը այդ տեղեկանքում հաստատում է այն մասին, թե ովքեր են եղել փոխ-գնդապետ Դավուդովի նախնիքները։ Վավերագրից պարզվում է հետևյալը. ա) Դավիթ-բեկը ծագումով ոչ թե սյունեցի է, ինչպես կարծում էինք, այլ՝ բայկեցիների Գեղարքունիքի Մմակ կոչվող շրջանից։ բ) Սխալ է այն կարծիքը, թե Դավիթ-բեկը ամուսնացած չի եղել (այդպես ենթադրել են Լաֆֆին իր «Դավիթ-բեկ» վեպի մեջ, ազգագրագետ Ե. Լալայանը՝ «Ազգագրական հանդեսում» հրատարակած հոդվածում և ուրիշները). պարզվում է, որ Դավիթ-բեկը ամուսնացած է եղել և ունեցել է Մխիթար անունով մի որդի, որն սկզբում զինվորական է եղել, կուլել թյուրքերի դեմ, իսկ հետագայում հոգևոր կոչում է ընդունել և քահանա ձեռնադրվել։ գ) Դավիթ-բեկի որդին՝ Մխիթարը, ունեցել է երկու որդի, որոնցից մեծը՝ Գրիգորիոսյանի մագիստրատի կոչմանց ազնվականական կոչման ներկայացրած փոխ-գնդապետ Ստեփանոսն է, իսկ կրտսերը՝ էջմիածնի միաբանության անդամ Իսահակ եպիսկոպոսը։

Դավիթ-բեկի անձնավորությանը վերաբերող այս վավերագիրը հրատարակված է մեր «Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից» աշխատության հավելվածում, նորահայտ վավերագրերի շարքում։

Նորահայտ վավերագրերի մի մեծ խումբը վերաբերում է 1725—1729 թվականների Ղարաբաղի հերոսամարտերին։ 1725 թվականին, ինչպես հայտնի է, թյուրքական հրամանատարությունը, Գանձակը գրավելուց հետո, հարձակում սկսեց Ղարաբաղի վրա՝ նպատակ ունենալով հնազանդեցնել լեռնային այդ խիզախ ժողովուրդին և դուրս գալ Կասպից ծով։ Ղարաբաղցիները անօրինակ հերոսությամբ դիմադրեցին թյուրքական բանակներին։ Անհավասար այդ մարտերը զարմացրել էին նույնիսկ Կասպից ծովի ափերը

հաստատված ռուսական հրամանատարությանն այն աստիճան, որ գեներալ Դուգորուկովն իր արքունիք ուղարկած ղեկուցագրերից մեկում իր զարմանքն է հայտնել զարաբաղյանների անօրինակ քաջագործության համար: Նա իր ղեկուցագրում գրել է. «Միայն Աստված է պահպանում հայերին, թե չէ մարդկային խելքից բարձր է հասկանալ, թե ինչպես են մինչև այժմ նրանք դիմանում այդքան զորեղ թշնամու առաջ»:

Վավերագրերից երևում է, որ 1725—1729 թվականների այդ հերոսամարտերի ընթացքում լինում են ծանր ընդհանրություններ, երբ հայերը հարկադրված են լինում նահանջել, բայց երբեք նրանք չեն հուսահատվում և զենքը գետին չեն դնում: Հայտնի է, որ 1725 թվականի գարնանը թյուրքական բանակը հանկարծակի հարձակումով մխրձվում է երկրի ներսը և դժվարացնում ճակատային պաշտպանությունը: Ղարաբաղի կովոդ ղինվորականությունը տեսնելով, որ անհնար է դիմադրությունը, կեղծ հպատակություն է ցույց տալիս, ընդունում է թյուրքական բանակին, բաժանում գյուղերի վրա և կես գիշերին կոտորում բոլորին, այդ թվում նաև ղեկավար երկու փառային, իսկ մեկին կենդանի թողնելով, ղեկուցագրի հետ միասին ուղարկում ռուսական հրամանատարություն: Ղարաբաղյանները Պետրոս Մեծին ուղարկած իրենց այդ ղեկուցագրում, որը հրատարակել է պրոֆ. Նոյանը, լակոնական ոճով գրել են հետևյալը. «Այժմ, որ մեր թվականս 1725-ի (1725 թ.), մարտի ամսույ մեկումն, Դեկտ (4. 700) հեծեալ սալ ղոշուն եկին մեզ վերայ, երեք փառայ էր՝ Շահին, Սալահ և Ալի անուն: Մեք էլ տեսանք, որ զատեն կովելով չի լինել, յառաջ գնացինք, ղոնաղ արինք, մեր գեղերանց վերայ բաժանեցինք, որն երկու հարիւրով, երեք հարիւրով, չորս հարիւրով, հինգ հարիւրով, տեղն ու տեղ կոտորեցինք, երկու փառան ևս սպանեցինք, Սալահ փառան ողջ պահած ունիմք: Ապա մէկ հարիւր չիսուն մարդ փախան բրժան: Երկու հարիւր է աւելի քրիստոնեայ եսիր կալը, ազատեցինք»:

Նորահայտ մի վավերագրից երևում է, որ նույն թվականի վերջերին թյուրքական հրամանատարությունը պատվիրակություն է ուղարկել զարաբաղյանների մոտ և առաջարկել նրանց հնազանդվել և վճարել հինգ տարվա հարկը: Քաջարի զարաբաղյանները պատասխանել են. «Մենք դրած չունենք, մեր ունեցածը մեկական հրացան է և սուր, եթե կամենում եք զայ, հրամենե՛ք, մենք պատրաստ ենք, Աստուծու օգնությամբ, ձեզ դիմավորելու»:

Ղարաբաղի այս հերոսամարտի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնել

ռուսական արքունիքին ռուսական բանակի գեներալ Լեաշովը իր 1726 թվականի օգոստոսի 1-ի ծածկագիր ղեկուցագրում. «Թյուրքերը մեծ դժվարությամբ, — գրում է նա, — բազմաթիվ անգամներ, հայերի վրա են գնացել, բայց ամեն անգամ մարտերում պարտվել են. մինչև այժմ հայերը թյուրքերին դիմադրում են: Թյուրքերը բազմաթիվ անգամներ գնացել են նաև մուղանցիների վրա (խոսքը վերաբերում է Մուղանի Շահ-սեան կոչվող ադրբեջանական քոչվորներին), բայց չեն կարողացել տիրել նրանց»:

Ղարաբաղի այս հերոսամարտերի ընթացքում, զարաբաղյաններին համախմբելու և ղեկավարելու գործում, առանձնապես աչքի են ընդունում Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, Պետրոս Մեծի պատվիրակ Իվան-կարապետը և Ավան յուզբաշին:

Դասախոսության վերջում ես ցանկանում եմ նորից վերադառնալ Հայրենիքի գիտնականների հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների պատմության վերաբերյալ կատարած հայտնագործությունների արժեքավորմանը:

Մեր գիտնականների հայտնաբերած նոր տվյալները, ամենից առաջ, լրացնում են հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների պատմության բաց էջերը և նորից փաստում այն իրողությունը, որ հայ ժողովուրդը 18-րդ դարում հերոսական գոյամարտի էր դուրս եկել օտարերկրյա նվաճողների դեմ և պաշարում էր հանուն իրեն ազատության և քաղաքական անկախության:

Այնուհետև, պատմական նոր տվյալները հաստատում են Անդրկովկասի մեր երեք բախտակից և բարեկամ ժողովուրդներին՝ հայերին, ադրբեջանցիներին և վրացիներին միջև գոյություն ունեցող սերտ համագործակցությունը ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ օտարերկրյա հարստահարիչների:

Եվ, վերջապես հայտնաբերված նոր փաստերը անվիճելի ապացուցում են, որ հայ ժողովուրդը 18-րդ դարում, որոշակի, իր հայացքն ուղղել էր դեպի հյուսիս, դեպի Ռուսաստան և այնտեղից էր ակնկալում իր փրկության հույսը:

Գուցե ո՛չ մի ժողովուրդ իր անցյալի պատմության մեջ այնքան չի փնտրել հավատարիմ բարեկամի, անշահախնդիր հովանավորողի, որքան հայ ժողովուրդը: Նա շատ է փնտրել, որովհետև դրա կարիքն ալելի է զգացել քան ուրիշ մեկը: Գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի խաչաձև քառուղու վրա, Հայաստանը հաճախ է ենթարկվել նվաճողական հարձակումների: Ծանր իրադրության մեջ, սրտացավ բարեկամ գտնելու հույսով,

մեր միամիտ պապերը հաճախ են դիմել քրիստոնյա Արևմուտքին. նրանք դիմել են հույսով, հավատքով, բախել են արևմտյան պետությունների դռները և օգնություն խնդրել նրանցից: Բայց արևմտաերոսական երկրները ո՛չ միայն չեն օգնել հայ ժողովրդին, այլև ամենաանխիղճ ձևով շարաշահել են հայկական իրավունքը: Երկար և անօգուտ ուրոնումներից հետո հայ քաղաքական շրջանները հիասթափվել են Արևմուտքից և ընտրել ազատագրական ճիշտ ուղի — դիմել են Ռուսաստանին: Միայն ռուս ազնիվ և վեհանձն ժողովուրդն է, որ օգնության ձեռք է մեկնել

մեզ մեր պատմության ծանր, ճակատագրական օրերին:

Ահա թե ինչո՞վ պիտի բացատրել, որ մեր ժողովուրդը, ո՛ւր էլ նա գտնվելիս լինի՝ Մայր Հայրենիքում, թե հեռավոր Հնդկաստանում, արաբական աշխարհում, թե Արևմտյան Եվրոպայում — աշխարհի բոլոր ծայրերում, երախտագիտական խորը զգացմունքով է համակված դեպի ռուս ժողովուրդը, դեպի ազնիվ և վեհանձն աչք մեծ ազգը, որը կյանք, արև է շնորհել հայ ժողովրդին և զարգացման ու բարգավաճման լայն ճանապարհներ բաց արել նրա առջև:

